

К.А. Гордіца

ПРАВОВІ УМОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДОСЛІДЖЕННЯХ М.П. ВАСИЛЕНКА

Стаття присвячена висвітленню та узагальненню наукового внеску М.П.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень у частині вивчення особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України. Особливу увагу приділено аналізу пам'яток правової культури українського народу та юридичних регуляторних документів, що діяли на українських територіях від давньоруських часів, а також еволюції в Україні відносин землеволодіння.

Ключові слова: М.Василенко, наукова спадщина, еволюція правових інститутів, пам'ятки правової культури, господарське середовище, земельна власність, форми землеволодіння, закріпачення селянства.

У лютому цього року наукова спільнота України відзначила 150-річний ювілей від дня народження видатного вітчизняного вченого, політичного і громадського діяча, одного з фундаторів Української академії наук Миколи Прокоповича Василенка (14.02.1866 – 3.10.1935). Автор майже 500 наукових та публіцистичних праць, широко відомий своїми дослідженнями в галузі історії держави і права України, М.Василенко заслужено вважається одним з родоначальників української історико-правничої науки.

Поряд із тим, його наукова спадщина становить значний інтерес і для дослідників вітчизняної економічної історії як багате джерело фактологічного матеріалу та ґрунтовних історико-аналітичних узагальнень, що допомагають простежити та більш достовірно охарактеризувати еволюцію інституційно-

правового середовища господарської діяльності на теренах України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Головні віхи життєвого і творчого шляху М.Василенка докладно висвітлено у розлогому біографічному нарисі його дружини Н.Полонської-Василенко [1], що в останні десятиліття був доповнений на основі архівних джерел сучасними дослідниками, зокрема у ґрунтовній монографії 1991 р. за авторством В.Вороненка, Л.Кістерської, Л.Матвєєвої, І.Усенка [2], низці статей цих та інших авторів, опублікованих у 2006 р. до 140-річчя від дня народження вченого у «Віснику Національної академії наук України» [3–7], проблемному дослідженні С.Рудька [8], деяких інших працях. Основну увагу в них приділено питанням громадсько-політичної діяльності М.Василенка, формування його наукового світогляду, ролі у становленні в Україні академічної науки та розвитку історико-правових досліджень. Поряд з тим, економічні аспекти наукового доробку вченого залишилися поза межами цих розвідок.

Мета статті. З огляду на ці обставини, видається доцільним узагальнити науковий внесок М.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень в частині вивчення особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України.

Основні результати. Важливе значення для розуміння провідних тенденцій еволюції вітчизняних правових інститутів, що завдавали юридичні координати господарської взаємодії економічних суб'єктів, має вивчення пам'яток правової культури українського народу та різноманітних юридичних документів, що діяли на території України починаючи від давньоруського періоду нашої історії. Ці правові джерела доволі широко представлені у дослідженнях М.Василенка, зокрема у праці «Як скасовано Литовського статута» [9], добірці «Матеріали до історії українського права» [10], низці ґрунтовних статей до «Енциклопедичного словника» Ф.Брокгауза та І.Ефрона [11–14] та ін.

Найдавнішим серед подібних правових документів, що з'явився задовго до широко відомої «Руської правди», був договір, укладений з візантійським імператором давньоруськими послами від імені князя Олега, інших князів, бояр та «всієї ру-

ської землі». У ньому, серед іншого, оговорювалися деякі правила греко-руської морської торгівлі, зокрема щодо охорони, супроводу та реалізації вантажу кораблів, що опинилися в небезпечних умовах; порядок розпорядження спадщиною русичів, які перебували на візантійській службі; взаємні обов'язки щодо викупу руських та грецьких невільників; покарання за майнові злочини та інші питання, врегулювання яких сприяло розвитку міжнародних економічних відносин давньоруської держави [11].

«Руська Правда», з появи якої зазвичай розпочинається відлік історії вітчизняних правових документів, традиційно посідає провідне місце серед найстаріших пам'яток давньоруського права. Ця збірка законів XI–XIII ст., хоча й зазнала певного впливу візантійського й скандинавського права, однак в основному спиралась на давньоруське звичаєве право. Також її джерелами були князівські статuti і судові рішення, завдяки яким коло питань, охоплених законодавством, поступово розширювалось: якщо найбільш давній і найкоротший з усіх документів – «Правда Ярослава» – була здебільшого кримінальним кодексом, що визначав покарання за злочини проти особи та власності, то значну частину доповнень «Правди Ярославичів» та наступних її редакцій складали норми цивільного права. І хоча після розпаду Київської держави «Руська Правда» поступово втратила своє значення як джерело формального права, проте вона суттєво позначилася на змісті першого Литовського статуту, що був складений у 1529 р. і являв собою, за визначенням М.Василенка, «перший систематичний звід писаних законів» [12]. Фактично цей документ закріплював станіві й майнові права шляхти, з кожною новою редакцією розширюючи їх, натомість утискаючи права селянства і зрештою повністю закріпачивши його після Люблінської унії. Проте, проаналізувавши в одній із праць особливості норм майнового права Литовського статуту, М.Василенко обґрунтував висновок про помилковість укоріненого в російських урядових колах погляду на цей статут як на кодекс винятково польського цивільного права [9].

Характеризуючи державно-правовий устрій Литовсько-Руського князівства, до складу якого входила значна частина українських етнічних територій, М.Василенко наголошував на

визначній ролі різного роду особливих привілеїв, що надавались як державі в цілому, так і окремим землям, верствам населення або групам осіб. Роль цих привілеїв полягала насамперед у тому, що вони переносили польські державні поняття на литовський ґрунт і в такий спосіб «суттєво наближали литовський устрій держави до польського» [12]. У господарському житті це мало вияв, головним чином, у послідовному розширенні шляхетських вольностей та зміцненні економічного становища литовських панів. Це стосується як найдавнішого з таких привілеїв, наданого Ягайлом на сеймі 1387 р., так і городельського 1413 р. та всіх наступних – 1457, 1492, 1507 і подальших – привілеїв. Так, київським 1507 р. та полоцьким 1511 р. привілеями за шляхтою були юридично закріплені всі вотчини, а чимало помість (маєтків, наданих у тимчасове володіння) були обернені на вотчини; маєтки шляхтичів тепер могли переходити до короля лише за відсутності спадкоємців; шляхта здобула панівне становище відносно своїх «підданих», тобто населення своїх вотчин, отримала право судити їх і карати; панські маєтки були звільнені від багатьох зборів до великокнязівської казни тощо. Земським привілеєм 1457 р. Казимир IV заборонив переводити селян з приватних земель на казенні, що стало важливим кроком у формуванні кріпосного права [12].

З XV ст. у господарстві Литовсько-Руського князівства починає поширюватися польська «волочна система», за якої краща земля відводилась для облаштування ферми – фільварку, а решту ділили на волоки – ділянки приблизно по 19 дес., кожна з яких мала три поля по 11 моргів у кожному. На кожній такій ділянці селилась одна селянська родина, а пізніше й декілька. Правовим підґрунтям цієї системи стала, за висловом М.Василенка, «особлива інструкція», видана Сигізмундом II Августом, що мала назву «Устав на волоки господаря його милості у всьому великому князівстві Литовському». У цьому документі розрізнялися волоки службові, надані військовозобов'язаним особам, і волоки тяглі, за які селяни відробляли панщину і сплачували чинш; також у ньому регулювалися платежі й повинності селян. Хоча «Устав на волоки» стосувався безпосередньо «господарських» маєтків, тобто таких, де землі й різні угіддя експлуатувалися від імені та на користь великого князя, проте він не міг не вплинути й на приватні маєтки, сприя-

ючи розвитку фільваркового господарства. Оцінюючи історичне значення цих змін для України, М.Василенко зауважував, що завдяки введенню дрібних наділів волочна система «остаточно зруйнувала общинне землеволодіння» [12].

Серед формально-правових інститутів, що діяли на українських землях упродовж Литовської доби, найбільшу увагу М.Василенком було приділено дослідженню магдебурзького права та особливостей його функціонування в польських, литовських та українських містах. Це право, що почало переходити до Литви з Польщі вже у XIV ст., мало на меті насамперед піднесення міського господарства, що занепало внаслідок постійних війн та зловживань чиновників. Його зміст полягав у звільненні міщан від деяких казенних податей та повинностей, а також від підсудності королівським чиновникам, що мало позитивно позначитися на становленні міського самоврядування та на економічному розвитку міста [12].

Згідно з нормами магдебурзького права, до яких першими долучилися міста Правобережної України – Львів, Кам'янець, Київ, – для їх мешканців було встановлено власний суд; міщани звільнялися від воїнської повинності і мусили тільки поставляти обоз для війська; міста отримали право земельної власності, яке раніше мала лише шляхта. Вибірні міська рада затверджувала цивільні угоди, дбала про збільшення громадського добробуту, вживала заходів щодо запобігання спекуляціям та дорожчанню продуктів, наглядала за пекарями й шинкарями, за точністю мір та вагів; до її обов'язків входило також недопущення у місті чвар, захист вдів та сиріт, заборона азартних ігор [13].

У містах Лівобережжя, таких як Чернігів, Ніжин, Переяслав, Козелець, Остер, Полтава та ін., де магдебурзьке право поширювалося переважно з XVII ст., воно мало, за спостереженням М.Василенка, більш виражене економічне спрямування і призначалося головним чином для збільшення чисельності ремісників. Будь-хто, якщо він мав у місті майно чи якийсь промисел, потрапляв під опіку міського магістрату і починав сплачувати спеціальні податки. У містах організовувались торги та ярмарки; міщани отримували різного роду пільги стосовно торгівлі та промислів, наприклад, могли вільно курити горілку, варити пиво й мед, торгувати навіть заморськими винами тощо [13].

Поряд із тим вчений зазначав, що магдебурзьке право стало відомим у нас не в оригіналі, а у вигляді витягу, зробленого польськими юристами, так само, як і письмовий феодальний звід законів «Саксонське зерцало», що переходив до Литовсько-Руського князівства у той самий період, проте був надто чужим і приживався на місцевому ґрунті дуже важко [10]. Магдебурзьким правом також користувалися спочатку лише поляки й німці, що призводило до утисків прав некатолицького населення, яке почало виселятися за межі міста. Для припинення цього явища, що загрожувало містам знелюдненням та економічним занепадом, у 1491 р. король Казимир видав спеціальну руську юрисдикцію, що діяла у постійних суперечностях з польською до 1670 р., коли була створена змішана польсько-руська юрисдикція магдебурзького права. Все це дало підстави М.Василенку говорити про «неясність, невизначеність, що існувала у самому понятті та змісті магдебурзького права у Малоросії» [13].

Наприкінці XVII – початку XVIII ст. на території України починається активне впровадження норм російського законодавства: поширюється дія різноманітних актів царської Росії – регламентів, приписів, положень, наказів, маніфестів тощо. Паралельно з ними зберігали певне значення норми Литовських статутів, магдебурзького та саксонського права, що часто не узгоджувалися між собою, а також звичаєве право. Це викликало необхідність систематизації правових норм, які діяли на той час в Україні. Однак результат п'ятнадцятирічної роботи з кодифікації українського права, проведеної під егідою гетьмана Данили Апостола, не був втілений у життя: підготовлений кодифікаційною комісією проект Зводу українських законів, представлений на розгляд російського Сенату у 1744 р. під назвою «Права, по которым судится малороссийский народ», не отримав офіційного затвердження [13].

Примітно, що саме до 1730–1740-х років відноситься поява першої приватної збірки правових норм, що регулювали економічну діяльність на території Гетьманщини. Цей документ, названий невідомим упорядником «Економика краткая», складався з 25 пунктів і мав на меті застерегти господарюючих суб'єктів від основних правових помилок. Він містив норми чинного права стосовно віна й правил його запису, купівлі землі, прав власності на землю та інше нерухоме майно, кредиту,

застави, боргових зобов'язань, захисту власності від пограбування, відшкодування матеріальних збитків та моральної шкоди тощо. Широка популярність «Економіки», на погляд М.Василенка, свідчила про її високу затребуваність, проте цей документ не набув значення повноцінного господарського кодексу, залишившись цікавою пам'яткою правової культури українського народу [10, с. XXVII, 36–41].

Варто згадати ще один документ XVIII ст., хоча й не правового, а статистичного змісту, який також відіграв позитивну роль у формуванні українського економічного середовища, оскільки сприяв упорядкуванню договірних стосунків між суб'єктами господарювання та їхніх взаємовідносин з державою. Йдеться про так званий «Рум'янцевський Опис» – генеральний перепис населення з його рухомим і нерухоми майном, проведений у Малоросії за розпорядженням генерал-губернатора П.Рум'янцева у 1765–1766 рр. Його метою було, головним чином, розмежування козацького й селянського станів та визначення їхніх майнових статків на підставі юридичних даних. Для цього ревізорам було надано одну загальну та низку спеціальних інструкцій для опису міст і різного роду маєтностей – козацьких, приватновласницьких, монастирських та ін. Описувалось розташування поселень по урочищах, перераховувались громадські будівлі; визначалась кількість дворів та хат, чисельність жителів і стан їхнього здоров'я; вказувались промисли та ремесла, землі, їхня дохідність тощо. Крім того, в описі містилися відомості щодо чиновників та поліції, стану пожежної безпеки в поселеннях, опіки нужденних. Завдяки такій широкій програмі, на думку М.Василенка, «Рум'янцевський Опис зробився найважливішим джерелом для вивчення економічної історії лівобережної Малоросії» [14].

Вагоме місце у творчій спадщині М.Василенка посідає дослідження питань власності, майнових та договірних відносин, зокрема у праці, присвяченій проведенню в часи правління імператора Ніколая I інвентарної реформи, її політичного й правового статусу та значення для вирішення селянського питання [15]; в історичній довідці стосовно Київських контрактів кінця XVIII – початку ХХ ст., де описана історія умов продажу нерухомих володінь, що регулювались відповідним законодавством [16]; у виданому за редакцією М.Василенка археографічному

дослідженні щодо маєтностей Київського полку [17] та деяких інших розробках.

Найбільшу увагу вченим було приділено аналізу проблем землеволодіння, оскільки земля зберігала статус головного економічного ресурсу протягом усіх періодів вітчизняної історії і земельні відносини відігравали вирішальне значення у формуванні правових умов господарювання на українських територіях. Вивченню цих відносин була присвячена (за свідченням Н.Полонської-Василенко) його неопублікована магістерська дисертація «Землеволодіння на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст.» [1, с.41], юридична розвідка щодо проблеми сервітутів (прав обмеженого користування чужим майном у земельних відносинах) на Правобережній Україні [18], низка публікацій на сторінках періодичного видання «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца» [19–21].

Значний інтерес у цьому аспекті становлять і деякі історичні праці М.Василенка, зокрема «Очерки по истории Западной Руси и Украины» [22], «Прикрепление крестьян в Малороссии» [23], а також численні енциклопедичні статті, що містять інформацію стосовно порядку утворення та форм землеволодіння давньоруських князів [24, 25], церкви та монастирів [26–29], українського та російського селянства [30, 31], козацької старшини [32] та ін. Вони дозволяють прослідкувати еволюцію земельних відносин на теренах України, проаналізувати її чинники та визначні риси, провідні тенденції та історично важливі моменти.

Так, досліджуючи особливості княжого землеволодіння удільного періоду, коли єдина давньоруська держава розпалася на велику кількість окремих князівств, М.Василенко розрізняв у ньому дві епохи. У першу з них, що тривала від смерті Ярослава Мудрого до XII–XIII ст., панував родовий порядок успадкування й власності, коли вся земля вже була поділена на декілька княжих володінь, але вони не виокремлювались остаточно, а становили власність усього княжого роду. Друга епоха, що тривала до кінця удільного періоду, характеризувалася територіальним розпадом країни і утворенням відособлених князівств, що перебували у спадковому володінні тієї чи іншої княжої родини. Саме ці волості, що набули характеру княжих вотчин, отримали назву уділів, і від того часу цим тер-

міном стали спеціально позначати територію, що перебувала під спадковою владою князя і управлялася ним почасти на засадах державного права, але переважно на засадах права приватного, як вотчина [25].

Коментуючи дискусію правознавців щодо характеру співвідношення влади і власності в удільний період, М.Василенко віддавав належне позиції відомого своїми ліберальними поглядами Б.Чичеріна, який вважав, що в ті часи переважало приватне право, оскільки давньоруські князі, які об'єднали під своєю владою окремі слов'янські племена, ще не мали поняття про державу, дивилися на землю як на свою власність і розподіляли її поміж своїми нащадками за приватним правом. Поряд із тим, український дослідник вважав слушною думку О.Градовського та В.Ключевського про необхідність розрізнати поняття княжої вотчини та волості. На відміну від власних земель та сіл, якими князі володіли на підставі вотчинного права, тобто за правом повної спадкової приватної власності, волость означала дохід, що належав князю як представнику державної влади. Об'єктом волостного права князів були землі, що знаходились у приватному володінні інших вотчинників, які виконували на користь князя певні повинності. Щоправда, на практиці обидва види княжого володіння зазвичай змішувались: збираючи доходи зі своїх підлеглих вотчинників, князі розпоряджались ними не як державною, а як приватною власністю, роздаючи їх у вигляді пільг на свій власний розсуд [25].

Подібна практика земельних правовідносин, за спостереженням М.Василенка, продовжувала існувати і в литовській період української історії, коли у більшості волостей та повітів велось вже згадуване «хазяйське господарство», доходи від якого йшли на користь великого князя. Управляли цими господарствами княжі намісники-державці, які отримували за виконання своїх посадових обов'язків певні доходи, через що намісництво розглядалось як «кормління». Поряд із тим, звичайно, були й різного роду спадкові маєтки, що звалися або вотчинами, якщо спадкування відбувалось від батька до сина, або дізнами чи прадізнами, якщо спадок йшов від діда чи прадіда; були також маєтки, куплені та пожалувані великим князем на різних умовах, що могли впливати на характер володіння та спадкування. Як приклад останніх М.Василенко розглядав

землеволодіння бояр – вищого розряду військових службовців повіту, чиє право власності на землю обмежувалось їхнім обов'язком нести військову службу: вони не могли відчувувати її без дозволу господаря або його урядників; право спадкування дружини було обмежене, встановлювався особливий порядок спадкування для синів та дочок; при купівлі маєтків перевага віддавалась родичам перед чужинцями тощо. Спочатку ж великі князі взагалі вважали боярські вотчини своїми і часто відбирали, щоб пожалувати князям чи панам; тоді бояри були змушені залишати свої землі або служити новим володарям. Подібного роду обмежена земельна власність, за свідченням М.Василенка, була в ті часи вельми поширеним явищем: практикувалася роздача маєтків «до волі господарської», «на проживіння», «у хлібокормління», до звільнення вотчини, загарбаної неприятелем, «до живота» володаря та ін. У правових актах такі маєтки позначались іноді як «помістя», і хоча були пожалувані у тимчасове користування, проте часто підтверджувались «у вотчину» [12].

Таке розмаїття та подальше ускладнення форм обмеженої земельної власності, зумовлене слабким розвитком у литовські часи формального законодавства, а також нерівномірністю та еkleктичністю поєднання на українських територіях окремих елементів давньоруського, литовського та польського права, посилювало правову невизначеність та нестабільність вітчизняного господарського середовища та особисту залежність економічних суб'єктів від волі та примх великого князя та найбільших землевласників. Найбільшою мірою це стосувалося прав основного виробника – селянства. М.Василенко відзначав, що земельні одиниці, які обкладалися податями, панщиною чи військовою службою, не були однаковими і в одних місцевостях звалися «землями», в інших – «дворищами», «селищами» та ін. Вони часто перебували у спільному володінні сімей та родів, котрі спільно несли службу великому князю або пану. Інколи селянські роди приймали до себе так званих «потужників», які, користуючись певною ділянкою землі, несли разом з ними й певні повинності. Але «потужники» могли стати власниками лише тоді, коли їх «підсаджував» до селян уряд, або якщо вони придбали у власність частку («слід») у когонебудь з «отчичів»; якщо ж вони здобували право спільного

користування у певній частці, то ставали «сябрами». Села володіли спільно деякими землями та угіддями, такими як громадська рілля, сіножаті тощо; але права селян як землевласників, наголошував М.Василенко, мали силу тільки відносно інших селян або осіб інших суспільних станів, «господар же міг відбирати селянські землі коли хотів» [12].

Особливу увагу вчений приділяв розгляду питань землеволодіння у період Гетьманщини, коли роль головного регулятора економічних відносин знов почали відігравати не формальні юридичні норми, а елементи народного звичаєвого права. При цьому він підкреслював декілька важливих моментів, що мали принципове значення для розуміння тих процесів, що відбувалися в ті часи в соціально-економічному житті України. Зокрема, М.Василенко зауважував, що переворот Богдана Хмельницького, який знищив на українських теренах велике польське землеволодіння з обов'язковою працею селян, не торкнувся земельних володінь монастирів; їм були видані «універсали» – документи, що підтверджували їхні колишні володіння та захищали від нападів і пограбувань козаків. Крім того, володіння населеними маєтками зберегли деякі шляхтичі, які пристали до козаків і надали їхньому війську ті чи інші послуги. Решта землі була проголошена «вільною військовою», що знаходиться «у диспозиції гетьмана або війська»; вона утворила той фонд, з якого роздавалися «маєтності» – або певним установам для їх утримання, або окремим особам, за умови несення військової служби чи за «військові послуги», – і ця роздача розпочалася ще за життя Богдана Хмельницького [30].

Українські селяни (посполиті), які вже у XVIII ст. остаточно відокремилися від козацтва, були особисто вільними і могли на свій розсуд змінювати місце проживання і володіти землею та іншим майном на праві повної власності. Аналізуючи походження цієї селянської власності, М.Василенко відзначав, що в її утворенні провідну роль відіграло поширення і тривале збереження інституту «займанщини» – земельної власності, набутої правом першого зайняття вільних або покинутих земель, які ставали власністю того, хто їх обробляв. Саме у такий спосіб у різні часи заселялись і ставали селянською власністю землі Правобережної України, спустошені селянськими війнами, вільні землі Слобожанщини, незайняті простори Запоріжжя та

південних територій. За спостереженням М.Василенка, «займанщина була одним із найбільш поширених і дійсних способів походження поземельної власності в Україні не лише у XVII та XVIII ст., але й пізніше» [22, с.524].

Земля у Малоросії слугувала головним джерелом багатства, зазначав М.Василенко, тому козацька старшина спрямовувала свої зусилля на придбання землі у власність. У той самий час посилення тягаря повинностей та низка інших причин, зокрема неможливість захистити свої інтереси (оскільки гетьманська влада й суди фактично були в руках тієї ж старшини), спонукали збіднілих козаків і посполитих продавати свої землі, які старшина скуповувала у величезній кількості. Незабаром цей процес набув такого масштабу, що став загрожувати повним обезземеленням козацтва й селянства; неодноразові заходи уряду, спрямовані на його припинення або принаймні зменшення, були безуспішними. При цьому гонитва за землею супроводжувалась численними зловживаннями з боку старшини – насильством, обманами, силовим захопленням, тощо. Скуповуючи землі, новий володар зберігав їх за собою і тоді, коли переставав володіти селом, внаслідок чого посполиті опинялися на своїх колишніх землях вже як підсусідки, а селянська власність набувала дедалі більш умовного характеру [32].

Поряд із обезземеленням селянства, важливим кроком до його повторного закріпачення стало, на переконання М.Василенка, відновлення в Українській козацькій державі системи рангового землеволодіння, запозиченої зі старого польського права. Вона полягала у закріпленні земельних маєтків, що перебували у верховному розпорядженні гетьмана, не за особами з числа козацької старшини, а за тими посадами, які вони займали. Фактично рангові землі, які надавалися разом з обов'язковою працею посполитих селян, були винагородою козацьким полковникам, сотникам та ін. за виконання ними службових обов'язків, і не могли передаватись у спадщину. Така обмежена форма власності дозволяла владі певною мірою контролювати дії старшини, що посилювало намагання останньої перевести ці маєтки в одвічне спадкове володіння і закріпити за ними селян [23, с.113–114].

Закріпаченню селян Лівобережжя сприяло також прагнення козацької старшини зрівнятись у правах із російськими дворя-

нами, які володіли кріпосними селянами на підставі «Соборного Уложения» 1649 р. М.Василенко зазначав, що питання про встановлення відповідності між малоросійськими та великоросійськими чинами старшина підняла ще за правління Данила Апостола, у 1733 р.; пізніше великі сподівання щодо цього покладалися на особистий вплив гетьмана Кирила Розумовського на царицю Єлизавету; у 1767 р., коли малоросійське шляхетство отримало право надіслати депутатів до Єкатерининської законодавчої комісії, воно знов просило про поширення на них усіх прав і привілеїв російського дворянства [32]. Нарешті, юридичні права старшини на землю були закріплені генеральним межуванням, здійсненим у 1766–1781 рр., а за указом 1783 р. старшина фактично здобула права і на селян: останні були позбавлені права переходу, хоча формально ще зберігали особисту незалежність. «Цим указом – писав М.Василенко, – здійснилось юридично остаточне прикріплення селян у Малоросії, і малоруські посполиті влилися до загальної маси кріпосних селян... Росії» [23, с.126].

Висновок. Таким чином, перша спроба узагальнити науковий внесок М.Василенка у розвиток історико-економічних досліджень дозволяє, не претендуючи на вичерпність, визначити його найбільш значущі здобутки в аспекті дослідження особливостей формування правових умов економічної діяльності в різні періоди історії України.

По-перше, історичний аналіз ученим юридичних документів, що діяли на території України, зокрема договорів князя Олега з візантійцями, «Руської правди», Литовського статуту земських та інших привілеїв, магдебурзького права, «Устава на волоки» та ін., дозволяє виявити та узагальнити інституційні передумови тих економічних змін, що відбулися у відповідні епохи.

По-друге, вивчення представлених у працях М.Василенка пам'яток правової культури українського народу, таких як «Економика краткая», «Права, по которым судится малороссийский народ» та ін. відкриває шлях до кращого розуміння господарсько-правового менталітету українців.

По-третє, аналіз вченим норм майнового та договірної права дає можливість оцінити вітчизняне ділове середовище з

точки зору його стабільності, передбачуваності, інвестиційної привабливості тощо.

По-четверте, всебічне ґрунтовне дослідження М.Василенком питань земельної власності дозволяє прослідкувати еволюцію земельних відносин на теренах України, проаналізувати її чинники та визначні риси, провідні тенденції та історично важливі моменти, зокрема такі як особливості співвідношення влади і власності в удільний період, поширення обмежених форм власності у литовські часи та у період Гетьманщини, роль козацької старшини у повторному закріпаченні українського селянства.

Безперечно, наукова спадщина М.Василенка потребує більш глибокого всебічного аналізу. Насамперед це стосується питань, що згадані, але не розглянуті докладно у цій статті, а отже, мають стати предметом дослідження у наступних публікаціях.

1. Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко – життя та наукова діяльність / Н. Полонська-Василенко // Український історик. – 1966. – Ч.3–4 (11-12). – С. 41–45.
2. Микола Прокопович Василенко / Вороненко В., Кістерська Л., Матвєєва Л., Усенко І. – К., 1991. – 272 с.
3. Шемшученко Ю.С. Сторінки життя і творчості / Шемшученко Ю.С. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 26–30.
4. Усенко І.Б. Основоположник української історико-правової науки / Усенко І.Б. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 30–34.
5. Матвєєва Л.В. М.П. Василенко та його роль в утворенні Української академії наук / Матвєєва Л.В. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 34–38.
6. Верестюк В.Ф. Громадсько-політична діяльність М.П. Василенка / Верестюк В.Ф. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 38–47.
7. Заїка В.В. Глухівський період у житті М.П. Василенка / Заїка В.В. // Вісник Національної академії наук України. – К., 2006. – № 6. – С. 48–50.
8. Rudko S.O. Ukraińska orientacja czy «podwójna lojalność»: przykład Mykoły Wasylenki (1866-1935) / S.O. Rudko // Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku. – Rzeszów, 2008. – S. 480–490.

9. Василенко М.П. Як скасовано Литовського статута / М.П. Василенко // Зап. соціал.-екоп. відділу. – 1926. – Т. 2/3. – С. 232–316.
10. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. – Т.1 / М.П. Василенко // Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН, №11. – К. : ВУАН, 1929. – [LXIII], 335 с.
11. Василенко Н.П. Олег / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. 21. – Пт. 42. – С. 857–858.
12. Василенко Н.П. Литовско-русское государство / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 17. – Пт. 34. – С. 818–827.
13. Василенко Н.П. Право магдебургское / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 48. – С. 890–896.
14. Василенко Н.П. Румянцевская опись / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1899. – Т. 27. – Пт. 53. – С. 285.
15. Василенко Н.П. Крестьянский вопрос в юго-западном и северо-западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н.П. Василенко // Великая реформа. – Т. IV. – М., 1911 ; Т. 4. – С. 94–110.
16. Василенко Н.П. Киевские Контракты 1789–1912. Историческая справка / Н.П. Василенко. – К., 1923 – 34 с.
17. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка: 1729–1730 / Под ред. Н.П. Василенко. – К. : Тип. ун-та св. Владимира, 1892. – 40 с.
18. Василенко Н.П. Вопрос о сервитутах в Юго-Западном крае / Н.П. Василенко. – К., 1894. – 17 с.
19. Василенко Н.П. О происхождении группы капиталистов Малороссии в XVII и XVIII вв. / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – Отд. 1. – С. 13–16.
20. Василенко Н.П. О скупле земель в Малороссии и ее причинах / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1895. – Кн. 9. – Отд. 1. – С. 3–5.
21. Василенко Н.П. Отношение правительства к монастырскому землевладению в Малороссии в XVII и первой половине XVIII в. / Н.П. Василенко // Чтения в Ист. о-ве Нестора-летописца. – 1900. – Кн. 14. – Вып. 2. – Отд. 1. – С. 54–57.
22. Василенко Н.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины // Русская история в очерках и статьях / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – Т. 3. Приложение. – К. : Изд. кн. маг. Н.Я. Оглоблина, 1916. – [XI], 589 с.

23. Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии / Н.П. Василенко // Великая реформа: 1861–1911. – Т. 1. – М. : ЦИИИ, 1911. – С. 108–126.
24. Василенко Н.П. Удел / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 34. – Пт. 68. – С. 587.
25. Василенко Н.П. Удельная система / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1902. – Т. 34. – Пт. 68. – С. 590–594.
26. Василенко Н.П. Митрополичьи вотчины в древней Руси / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 19. – Пт. 37. – С. 470–471.
27. Василенко Н.П. Монастырские вотчины и доходы (в России) / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1896. – Т. 19. – Пт. 38. – С. 703–708.
28. Василенко Н.П. Патриаршие вотчины в России / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 23. – Пт. 45. – С. 33–36.
29. Василенко Н.П. Церковные недвижимые имущества / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1903. – Т. 38. – Пт. 75. – С. 104–106.
30. Василенко Н.П. Посполитые / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 48. – С. 691–694.
31. Василенко Н.П. Поземельная община в России (история ее до 1861 года) / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1898. – Т. 24. – Пт. 47. – С. 202–211.
32. Василенко Н.П. Старшина малороссийская / Н.П. Василенко // Энциклопедический словарь / Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. 31. – Пт. 61. – С. 457–460.

Транслітерований список джерел

1. Polons'ka-Vasylenko N. Mykola Prokopovych Vasylenko – zhyttja ta naukova dijəl'nist' / N. Polons'ka-Vasylenko // Ukraïns'kyj istoryk. – 1966. – Ch.3–4 (11-12). – S. 41–45. [in Ukrainian]
2. Mykola Prokopovych Vasylenko / Voronenko V., Kisters'ka L., Matvejeva L., Usenko I. – К., 1991. – 272 s. [in Ukrainian]

3. Shemshuchenko Ju.S. Storinky zhyttja i tvorhosti / Shemshuchenko Ju.S. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 26–30. [in Ukrainian]
4. Usenko I.B. Osnovopolozhnyk ukrai'ns'koi' istoryko-pravovoi' nauky / Usenko I.B. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 30–34. [in Ukrainian]
5. Matvejeva L.V. M.P. Vasylenko ta jogo rol' v utvorenni Ukrai'ns'koi' akademii' nauk / Matvejeva L.V. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 34–38. [in Ukrainian]
6. Verestjuk V.F. Gromads'ko-politychna dijial'nist' M.P. Vasylenka / Verestjuk V.F. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 38–47. [in Ukrainian]
7. Zai'ka V.V. Gluhivs'kyj period u zhytti M.P. Vasylenka / Zai'ka V.V. // *Visnyk Nacional'noi' akademii' nauk Ukrainy*. – K., 2006. – № 6. – S. 48–50. [in Ukrainian]
8. Rudko S.O. Ukraїnska orientacija czy «podwójna lojalność»: przykład Mykoły Wasylenki (1866-1935) / S.O. Rudko // *Historia-mentalność-tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. – Rzeszów, 2008. – S. 480–490. [in Polska]
9. Vasylenko M.P. Jak skasovano Lytovs'kogo statuta / M.P. Vasylenko // *Zap. social.-ekon. viddilu*. – 1926. – T. 2/3. – S. 232–316. [in Ukrainian]
10. Vasylenko M.P. Materialy do istorii' ukrai'ns'kogo prava. – T.1 / M.P. Vasylenko // *Zbirnyk Social'no-Ekonomichnogo Viddilu VUAN*, №11. – K. : VUAN, 1929. – [LXIII], 335 c. [in Ukrainian]
11. Vasilenko N.P. Oleg / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1897. – T. 21. – Pt. 42. – S. 857–858. [in Russian]
12. Vasilenko N.P. Litovsko-russkoe gosudarstvo / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 17. – Pt. 34. – S. 818–827. [in Russian]
13. Vasilenko N.P. Pravo magdeburgskoe / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1898. – T. 24. – Pt. 48. – S. 890–896. [in Russian]
14. Vasilenko N.P. Rumjancevskaja opis' / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1899. – T. 27. – Pt. 53. – S. 285. [in Russian]
15. Vasilenko N.P. Krest'janskij vopros v jugo-zapadnom i severo-zapadnom krae pri Nikolae I i vvedenie inventarej / N.P. Vasilenko // *Velikaja reforma*. – T. IV. – M., 1911 ; T. 4. – S. 94–110. [in Russian]

16. Vasilenko N.P. Kievskie Kontrakty 1789–1912. Istoricheskaja spravka / N.P. Vasilenko. – K., 1923 – 34 s. [in Russian]
17. General'noe sledstvie o maetnostjah Kievskogo polka: 1729–1730 / Pod red. N.P. Vasilenko. – K. : Tip. un-ta sv. Vladimira, 1892. – 40 s. [in Russian]
18. Vasilenko N.P. Vopros o servitutah v Jugo-Zapadnom krae / N.P. Vasilenko. – K., 1894. – 17 s. [in Russian]
19. Vasilenko N.P. O proishozhdenii grupy kapitalistov Malorossii v XVII i XVIII vv. / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1895. – Kn. 9. – Otd. 1. – S. 13–16. [in Russian]
20. Vasilenko N.P. O skuple zemel' v Malorossii i ee prichinah / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1895. – Kn. 9. – Otd. 1. – S. 3–5. [in Russian]
21. Vasilenko N.P. Otnoshenie pravitel'stva k monastyrskomu zemlevladieniju v Malorossii v XVII i pervoj polovine XVIII v. / N.P. Vasilenko // *Chtenija v Ist. o-ve Nestora-letopisca*. – 1900. – Kn. 14. – Vyp. 2. – Otd. 1. – S. 54–57. [in Russian]
22. Vasilenko N.P. Oчерки по истории Западной Руси и Украины // *Russkaja istorija v oчерkah i stat'jah / Pod red. M.V. Dovnar-Zapol'skogo*. – T. 3. Prilozhenie. – K. : Izd. kn. mag. N.Ja. Oglolina, 1916. – [XI], 589 s. [in Russian]
23. Vasilenko N.P. Prikreplenie krest'jan v Malorossii / N.P. Vasilenko // *Velikaja reforma: 1861–1911*. – T. 1. – M. : CIIN, 1911. – S. 108–126. [in Russian]
24. Vasilenko N.P. Udel / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1902. – T. 34. – Pt. 68. – S. 587. [in Russian]
25. Vasilenko N.P. Udel'naja sistema / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1902. – T. 34. – Pt. 68. – S. 590–594. [in Russian]
26. Vasilenko N.P. Mitropolich'i votchiny v drevnej Rusi / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 19. – Pt. 37. – S. 470–471. [in Russian]
27. Vasilenko N.P. Monastyrskie votchiny i dohody (v Rossii) / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1896. – T. 19. – Pt. 38. – S. 703–708. [in Russian]
28. Vasilenko N.P. Patriarshie votchiny v Rossii / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1898. – T. 23. – Pt. 45. – S. 33–36. [in Russian]
29. Vasilenko N.P. Cerkovnye nedvizhimye imushhestva / N.P. Vasilenko // *Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron*. – SPb., 1903. – T. 38. – Pt. 75. – S. 104–106. [in Russian]

30. Vasilenko N.P. Pospolitye / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1898. – T. 24. – Pt. 48. – S. 691–694. [in Russian]
31. Vasilenko N.P. Pozemel'naja obshhina v Rossii (istorija ee do 1861 goda) / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1898. – T. 24. – Pt. 47. – S. 202–211. [in Russian]
32. Vasilenko N.P. Starshina malorossijskaja / N.P. Vasilenko // Jenciklopedicheskij slovar' / F.A. Brokgauz i I.A. Efron. – SPb., 1900. – T. 31. – Pt. 61. – S. 457–460. [in Russian]

Одержано 5.10.2016 р.